

FRIHETSTIDEN

KONSERVATIV ÅTERHÄMTNING

EFTER KARL XII:s död grep Ulrika Eleonora och hennes make Fredrik av Hessen makten. De trängde undan den stupade kungens syster-son Karl Fredrik av Holstein och fängslade holsteinarnas främste man, Görtz, som avrättades efter en summarisk process.

Men de ledande skikten inom krigsmakten och förvaltningen ville ha ett slut på enväldet. De tvingade Ulrika Eleonora att gå med på en ny regeringsform 1719 som avskaffade den absoluta kungamakten. I stället tog ständerna över. Ständerväldet bekräftades året därpå, när Fredrik I kröntes till kung och riksdagen antog 1720 års regeringsform.

Under mer än ett halvt sekel kom riksdagen och dess sekreta utskott att dominera svensk politik. Inte minst bondeståndets stora valmanskår innebar att maktutövningen fick en bredare bas än i något annat europeiskt land vid denna tid, England inbegripet. »Även de historiker som menar att det engelska parlamentet var vida överlägset frihetstidens riksdag medger att den

75

VID FRIHETSTIDENS inbrott återfick banken sin självständighet, med riksdagen som obestridd huvudman. Stora nordiska kriget avslutades. Bankledningens konservativa politik drog fördel av de första fredliga årtiondenas ekonomiska återhämtning. Sedan hattarna hade tagit makten vid riksdagen 1738–1739 användes banken för att finansiera kriget och en expansiv näringspolitik, med stark inflation som följd. De första nationalekonomerna pekade på sambandet mellan sedelstocken, inflationen och växelkursen mot omvärlden. Riksdagen 1766–1767 antog ett program för att återställa penningvärdet, men åtgärderna skenade och utlöste en skarp deflationskris.

1719 Enväldet avskaffas. Banken på nytt Rikens Ständers Bank.
Johan Thegner leder återhämtningen.
1720 Ulrika Eleonora abdikerar.
Hennes make Fredrik I kung.

1721 Freden i Nystad med Ryssland.
1738–1739 Hattarna tvingar Arvid Horn att avgå. Riksdagen driver igenom en kraftig ökning av bankens utlåning.
1741 Thegner tvingas bort från bankofullmäktige.
Fredrik Gyllenborg ordförande.
1741–1743 Krig mot Ryssland.
Kronan lånar i banken.
1740-talet Transportsedlarna kommer i allmänt bruk.
1745 Sedlarna oinlösliga. Pappersmyntfot.
1751 Fredrik I dör. Adolf Fredrik kung.
1757–1762 Pommerska kriget (del av sjuårskriget). Kronan lånar i banken.
1759 Fredrik Gyllenborg dör.
1765–1766 Mössorna återtar makten, räfst med hattväldet. Fullmäktige i banken byts ut. Program för att återställa växelkursen.

76 senares sammansättning återspeglade landets olika befolkningsgrupper i en mycket högre grad«, skriver Metcalf (1992).

De första årtiondena leddes politiken av Arvid Horn, som efter en militär karriär hade utnämnts till kanslipresident och rådets ledande man redan under Karl XII. Ulrika Eleonora försökte skjuta honom åt sidan, men han återkom när Fredrik I avlöste sin hustru som landets regent. Horn dominerade politiken men lät betrodda medarbetare utforma mycket av dess innehåll. Riksrådet Swen Lagerberg satte finanspolitiken på fötter, hans kollega Gustaf Cronhielm ledde det arbete som kröntes med 1734 års landslag, som ersatte den medeltida lagstiftningen. Horn koncentrerade sig på att lotsa besluten igenom riksdagen och på att hålla landet utanför hotande konflikter.

Med frihetstiden gick banken till en början in i ett lugnare liv. Sveriges ekonomi repade sig ganska snabbt efter Karl XII. Jordbruket var den helt dominerande näringen. Vädret gav goda skördar och folkmängden återhämtade sig. Vid sidan av jordbruket började städernas och bergsbrukets näringar att växa. Näringslivet slapp skråtvång och inskränkningar i sjöfarten och järnet och kopparen stod högre i pris än någonsin. Sedan myntsedlarna och mynttecknen dragits in började allmänheten plocka fram de reda pengarna ur kistorna. Penningväsendet stadgades också av de stora summor som segrarmakterna betalade Sverige för en del av de avträdde provinserna. Tack vare dessa tillskott kunde kronan börja mynta silver igen.

Att återställa förtroendet för banken blev den uppgift som bankofullmäktige föresatte sig. Drottning Ulrika Eleonora lovade respektera växel- och lånebankens privilegier och betala alla kronans lån när hon tillträdde. Därmed var bankens ställning säkrad.

Under frihetstidens första årtionden var friherre Johan Thegner bankens dominerande man. Hans rakryggade försvar för banken under Karl XII gav honom stor auktoritet. I princip skulle ingen fullmäktig sitta längre än åtta år, men för Thegner gjordes det ena undantaget efter det andra.

Johan Thegner var son till justitieborgmästaren Olof Thegner, även han bankofullmäktig, en jurist som gjorde karriär under Karl XI:s reduktion och adlades för sina förtjänster. Sonen utsågs till bankofullmäktig 1711 och stannade som ordförande till 1741. Sysslan var inget heltidsuppdrag – Johan Thegner blev vice president i kammarrevisionen och direktör för Barnängens manufaktur.

Vid frihetstidens ingång var banken stängd för insättning, uttag och utlåning. Banken hade långt mindre tillgångar i sina fem myntsorter än vad

Johan Thegner (1658–1744) blev ordförande i bankofullmäktige och bankens ledande man under senare delen av Karl XII:s regering och frihetstidens första årtionden. Medalj slagen kort före eller efter Thegners

död. Medaljgravör: Daniel Fehrman efter en vaxmodell av Johann Carl Hedlinger. Södra Bancohuset är avbildat på medaljens framsida. Ø 51mm.

78 klienterna hade satt in. Det myntslag som tillkommit var daler karolin, ett silvermynt som hade börjat präglas 1664 och som stod för en mycket stor del av bankens inlåning.

Målet för Thegner blev att samla ihop så mycket pengar att banken kunde betala tillbaka de insatta medlen och bygga upp en fond för ny utlåning. Det var en uppgift som skulle ta årtionden, eftersom bankens intäkter främst utgjordes av räntor och amorteringar på gamla lån. I och med att varje myntslag hanterades för sig innebar betalningarna för de gamla lånen att banken samlade på sig dukater, riksdaler och karoliner. Dessa låg överkamma och kostade utebliven ränta, eftersom de inte omsattes i ny utlåning. Som en blygsam början återgick banken till att betala räntan på varje myntslag i »rätt« sort – under kriget hade den bara haft kopparmynt att erbjuda. Varje års överskott i verksamheten skulle användas till att beta av insättningar.

Med eftervärldens ögon kan Thegners inriktning förefalla ålderdomlig. Uppdelningen på olika myntslag, frysningen av både in- och utlåning och det stillsamma knaprandet på stocken av lånebanksattester har mycket lite gemensamt med modernt bankväsen. Men efter Karl XII var bankens trovärdighet huvudsaken. Genom att stadga verksamheten tryggade Thegner de utelöpande transportsedlarnas, kassasedlarnas och lånebanksattesternas värde. På så vis stabiliserades den penningpolitiska situationen i landet. Thegners verksamhet gick hand i hand med samtidens försiktiga utrikes- och finanspolitik under Arvid Horn och Swen Lagerberg. Lugnet bäddade för Sveriges återhämtning efter stora nordiska kriget.

Under Thegner var bankofullmäktige till en början bankens obestridda styrelse. Så småningom förändrades maktförhållandena. Frihetstiden innebar att riksdagens ständer i det närmaste trädde i den enväldiga kungamakens ställe. Ständernas makt trängde djupt in i alla statliga organs göranden och låtanden.

Mest makt samlade sekreta utskottet, som bestod av företrädare för adeln, prästerna och borgarna. Bönderna stod utanför – någon gång släpptes de in genom särskilda arrangemang, annars fick de nöja sig med den makt de kunde utöva som ett av riksdagens fyra stånd. Många frågor avgjorde sekreta utskottet på egen hand, annat underställdes ständerna, men ofta hänvisade utskottet till sakernas hemliga natur när andra riksdagsmän frågade efter bakgrunden till förslag och beslut.

Sekreta utskottet delade upp mycket av sitt arbete på olika deputatio-

ner. Redan tidigt lade det bankörendena under sig. Medan riksdagarna pågick – åtskilliga månader, ibland något år med ett par-tre års mellanrum – blev bankodeputationen bankens ledande politiska organ. Deputationen granskade bankofullmäktiges verksamhet. Formellt leddes den av lantmarskalken, som var riddarhusets talman och som sådan ordförande i sekreta utskottet, men denne nöjde sig ofta med att bevista deputationens första och sista sammanträde under en riksdag.

Till en början deltog bankofullmäktige i deputationens möten, men så småningom satte sig deputationen över fullmäktige och krävde att få godkänna alla viktiga beslut. I likhet med många andra riksdagsorgan vid denna tid gick bankodeputationen långt in i många detaljer, fattade beslut om enskilda lån, upphävde anställningen av misshagliga personer och rekommenderade banken att anställa den ene eller andre platssökanden. Vid varje riksdags slut sammanfattade bankodeputationen sina beslut i bankoreglementet, som skulle vara styrande för verksamheten mellan ständermötena.

Bankofullmäktige var bankens ledande organ mellan riksdagarna, men det dagliga arbetet sköttes av tjänstemän. Antalet ökade snabbt under frihetstiden, i synnerhet sedan hattarna tog över vid 1738–1739 års riksdag. År 1721 hade banken 43 anställda, år 1739 fanns det 68 anställda, men år 1765 hade antalet stigit till 163. Deras löner var någorlunda tryggade mot inflationen, eftersom de angavs i den internationella valutan riksdaler – med stabilt silverinnehåll – och inte i något av de svenska myntslagen.

Antalet ordinarie och extraordinarie bankokommissarier, bankens ledande tjänstemän, ökade från 7 kommissarier 1721 och 8 kommissarier 1739 till 27 kommissarier 1765, innan mössorna då började skära ned antalet. Bankokommissarierna författade ibland memorial och gav på andra sätt uttryck åt sin gemensamma uppfattning. Det är svårt att tro att ett kollegium med 27 medlemmar kan ha utgjort någon särskilt effektiv ledning.

NÄRINGSPOLITIKENS SPRÄNGKRAFT

Frihetstidens politiska makt var inte samlad och centraliserad på samma sätt som under enväldet eller i den moderna politiska staten. Kanslikollegiet höll i de viktigaste politiska frågorna, men inte i alla. Sedan Oxenstiernas tid var ämbetsverken – kollegierna – formellt jämställda med varandra. Kanslipresidenten Arvid Horn dominerade riksrådet, kanslikollegiet och länge även riksdagen, men det fanns ändå utrymme för motståndare att göra politik

80 inom sina områden. En av Horns fiender var Daniel Niclas von Höpken, som han manövrerade bort från kanslikollegiet efter 1726–1727 års riksdag. Höpken blev i stället president för kommerskollegiet, där flera av Horns kritiker samlades och utformade den politiska oppositionens näringspolitik. I denna spelade finansieringsfrågorna och därmed banken en viktig roll.

Under 1700-talet ägnade riksdagen stor uppmärksamhet åt näringslivets förkovran. Näringspolitiken inriktades på att göra landet oberoende av utländsk företagsamhet och utländskt kapital. År 1720 föreslog uppfinnaren och bruksägaren Christopher Polhem inrättandet av ett inhemskt järnkompani, som skulle hjälpa de skuldsatta bruken genom att tillhandahålla ägarna förlagskapital. I ett betänkande till 1723 års riksdag framhöll Emanuel Swedenborg vikten av att upprätta ordentliga handelsbalanser. Kommerkollegiet fick i uppdrag att utarbeta årliga berättelser om in- och utgående varor.

Balanserna blev utgångspunkten för livliga debatter om hur näringslivet kunde främjas, även om de så småningom blev starkt ifrågasatta. Till 1731 års riksdag ingav ett par köpmän en »kontrabalans«, enligt vilken riket i verkligheten hade en lika stor övervikt som den undervikt som kollegiet hade uppgivit. Beräkningen av smuglingen var godtycklig och antagligen överdriven. Svagheterna till trots kom kalkylen och föreställningarna om det stora underskottet att spela en viktig roll under flera årtionden framöver.

Kommerkollegiet och Höpkens vänner pläderade för en aktivistisk politik. Horn och hans närmaste män var mer avvaktande, men åtskilliga av Horns förbundna smittades av den näringspolitiska entusiasmen. Riksdagen beslöt om kraftiga stöd till manufakturerna, framför allt inriktade på textilier, och finansierade detta med avgifter på importen.

Den viktigaste exportnäringsgrenen var järn- och kopparhanteringen. Under 1600-talet hade kopparen länge varit den främsta exportvaran, men på 1700-talet tog järnet över. Järnhanteringsmännen spelade en viktig roll i det politiska livet. Riddarhuset rymde åtskilliga brukspatroner i sin krets, de stora handelshusens köpmän vägde tungt i borgarståndet, och även bland präster och bönder fanns det många ledamöter med intressen i järnhanterings olika stadier och binärningar.

Bruksintressena ansåg att det utländska kapitalet berövade Sverige en stor del av järnhanterings vinster. De svenska bruken behövde förlagskapital för driften, för att betala löner och köpa råvaror, och det kapitalet hade de svårt att finna hemmavid. På 1600-talet hade holländska finansärer gjort sig breda och på 1700-talet spelade engelska kapitalintressen en allt större

Arvid Horn (1664–1742) började som en av Karl XII:s generaler, men blev kanslipresident 1709. Efter kungens död blev han den tidiga frihetstidens ledande statsman.
Konstnär: Lorentz Pasch d.ä.

82 roll, ofta i förbund med handelshus i Stockholm och Göteborg.

De näringspolitiska aktivisterna ville tränga ut engelsmännen och stärka de svenska intressena. Banken borde öppna sin utlåning igen så att det blev möjligt att belåna bruken och deras produkter.

Under Thegner hade banken intagit en ganska passiv roll i den ekonomiska utvecklingen. Höpken och hans kollegor förespråkade en långt mer ingripande och näringslivsfrämjande verksamhet. Näringspolitiken och kritiken av bankens verksamhet blev ett viktigt tema för oppositionen mot Horn.

STRIDEN OM UTLÅNINGEN

Vid 1726–1727 års riksdag motionerade lagman Lilliegren på riddarhuset om att var och en som behövde låna skulle få göra det, om han kunde prestera tillräckligt goda säkerheter. Bankodeputationen svarade helt kort, att därom »lära Hrr Fullmäktige dra försorg, när tiden kommer, och Banquens tillstånd så bliver«. Det var Thegners besked, och fullmäktige fick bedöma när tiden var mogen.

Redan vid 1731 års riksdag fick kraven på banken större tyngd. I sina besvär klagade adeln över »penninge-bristen i riket«. Vid denna tid började begreppet betyda knapphet på krediter, även om det tidvis också var ont om mynt. Adeln pekade på »lånebanquens tillslutande« som en av orsakerna. Man hävdade att banken nu borde kunna öppnas; lånebankens attester var så mycket värda på marknaden att få skulle vilja ta ut sina pengar, och då vore det synd att låta kapitalet ligga ofruktamt i banken. Bankodeputationen pressade fullmäktige, som gick med på att öppna banken för utlåning mot lösörepanter i guld och silver samt mot lånebanksattester. Det var inget stort genombrott, men kritikerna hade fått blodad tand.

På riksdagen 1734 tog brukspatronerna initiativet. Fullmäktige försvarade sig med att lånebanken inte hade någon utlåningsfond och att växelbankens medel inte fick användas för utlåning, men kritikerna lät sig inte nöja. Deputationen tvingade fullmäktige att bevilja Segelduksmanufakturiet på Mindre Barnhusgården i Stockholm ett lån på 8000 d sm och avvisade dessutom fullmäktiges invändningar mot att belåna sådant järn som bruken levererat till vågarna för invägning. Sekretärsutskottet höll med, och den 18 februari 1735 utkom en kunglig förordning om bankens »öppnande till att göra lån på fast egendom och järn«. Men rubriken höll mer än den lovade.

Under 1700-talet blev järnhanteringen den dominerande exportnäringen. Bruksintressena arbetade aktivt för att öka bankens utlåning. *Besök i Söderfors ankarsmedja, smederna i fullt arbete.* Konstnär: Pehr Hilleström.

84 Den fasta egendomen nämndes egentligen bara i ingressen; det var belåningen av järn som var huvudsaken, och utlåningen blev inte särskilt omfattande.

Riksdagen 1738–1739 präglades av det första »parlamentariska« regeringsskiftet i svensk historia. Horns kritiker hade formerat sig till hattpartiet, som vann majoritet i sekreta utskottet. De tvingade kanslipresidenten att avgå och »licentierade«⁶ hans närmaste förbundna i riksrådet. I detta vävdes striden om näringspolitiken och banken in.

Det började med en förpostfäktning om bankosekretessen. Carl Gustaf Wennerstedt vägrade skriva på den traditionella reversen om sekretess för dem som valdes in i bankodeputationen. Wennerstedts vägran speglade en misstro mot fullmäktiges uppgifter om bankens små omständigheter. Inte minst inom hattarna trodde många att banken gick så bra att den borde kunna låna ut betydligt mer än vad Thegner och hans kollegor ville.

Problemet var att ingen visste – bankosekretessen gällde även mot sekreta utskottet. Det var detta som Wennerstedt inte ville foga sig i. En av sekretessens försvarare hade tidigare påpekat att detta var nödvändigt för att skydda bankens kredit. Om hundra medlemmar av sekreta utskottet fick veta att det stod dåligt till och allmänheten såg att de började sälja sina lånebanksattester till underkurs, skulle menige man snart dra sina slutsatser. Lantmarskalken Tessin, riksdagens ledande politiker, tråcklade samman en kompromiss, och det dröjde sedan länge innan bankosekretessen sattes i fråga.

Utlåningen var huvudsaken. Första frågan gällde om banken hade pengar till en utlåningsfond. Aktivisterna ville komma åt växelbankens medel. Detta stred mot bankoordningen – växelbanken skulle ha sina pengar redo närhelst insättarna ville ta ut dem – men låneivrarna bagatelliserade denna regel. Vem skulle vilja ta ut dessa »tunga och rumrika« plåtar? Skulle många mot förmodan vilja göra det, skulle det ta åtta månader att betala ut hela förrådet. Under tiden skulle banken hinna driva in tillräckligt med lån som löpte på sex månader, och därmed var det ofarligt att använda växelbankens medel för utlåning. Dessutom skymtar uppfattningen att utlåningen egentligen inte alls borde utnyttja växelbankens kassa, utan i stället kunde

⁶ Linnarsson (1943), som har utrett licentieringsinstitutet, menar att begreppet »licentiera« var dubbeltydigt. Det kunde betyda bevilja avsked, ge någon tillstånd att för viss tid eller för alltid frånträda en tjänst, men det kunde också betyda avsättning eller skiljande från förtroendeuppdrag.

banken ställa ut sedlar som byggde på dess kredit.

85

Reglerna för utlåningen tog längre tid att förhandla fram – varje intresse sökte sitt – men till slut var man överens. 1738–1739 års beslut bidrog till en kraftig ökning av utlåningen framöver. Riksdagen lättade också bankens räntebörda genom att börja säga upp de insatta karolinkapitalen till utbetalning.

GYLLENBORG TAR ÖVER

Hattarnas missnöje med bankofullmäktige var stort. Missnöjet riktades främst mot Johan Thegner, numera nästan 80 år gammal. Gubben hade själv talat om sina krämpor och sin orkeslöshet, hette det i bankodeputationen, som skickade två medlemmar att smicka honom till avgång.

Men det gick inte. Thegner frågade rent ut vem de hade tänkt sig i hans ställe. De framskickade blev honom svaret skyldig: tydligen var hattarna delade i saken. Bankodeputationen överlät frågan till adeln, Wennerstedt yrkade på en ny man, men majoriteten lät Thegner fortsätta.

Först vid nästa riksdag kom skiftet. Prästerna avtackade trotjänaren Jöran Nordberg, borgarna rådmannen Peter Aulævill. I den stämningen var också Thegners timme slagen. Motståndarna sockrade avgången: han skulle få åtnjuta sitt »salarium« till sin död, han fick komma på fullmäktiges möten även framöver och han skulle avmålans för upphängning i bankohuset. Till efterträdare skulle han få greve Fredrik Gyllenborg, en av hattarnas mest hänsynslösa ledare, men också den gamles systerson. Den 13 februari 1741 meddelade bankodeputationens presiderande ledamot att Thegner hade tackat för sig; omedelbart efter sammanträdde adelns ledamöter och beslöt välja Gyllenborg. Ett par dagar senare anmälde en annan ledamot att Thegner hade ångrat sig, men då var det så dags. Vid 83 års ålder drog sig ordföranden tillbaka efter 30 år i bankofullmäktige.

Under nästan två årtionden blev nu Fredrik Gyllenborg bankens ledande man. Redan 1739 hade borgarståndet till bankofullmäktig valt grosshandlaren Thomas Plomgren, som tillsammans med Kierman (bankofullmäktig från 1752) var den som fått borgarståndet över på hattarnas sida. Med kollegor som dessa och sekreta utskottets majoritet i ryggen blev Fredrik Gyllenborgs ställning lika stark som Thegners hade varit under frihetstidens första årtionden.

Gyllenborg har ibland betecknats som den svenska politikens förste

86 partisekreterare: det var mycket tack vare honom som brodern Carl kunde efterträda Arvid Horn som kanslipresident. I hans händer blev banken hattarnas verktyg. De använde bankens utlåning och sedelutgivning för att främja partiets syften. Belöningar och tjänster delades ut till »välsinnade« och deras släktingar. Framför allt stod banken för en stor del av krigsfinansieringen under hattarna, men bankens krediter utnyttjades också av manufakturister, bruksägare och köpmän som stod det regerande partiet nära. Mönstret skulle upprepas. Under 1800-talet skulle bondeståndet söka använda riksbanken för jordbrukets syften, medan 1950- och 1960-talets regleringspolitik hade bostadsbyggandets bästa för ögonen.

INFLATION UNDER HATTARNA

Arvid Horn hade kryssat försiktigt undan 1720- och 1730-talets krigsrisker, men hattarnas politik var den motsatta. Partiet kom till makten som krigsivrare. Även om de tidvis var illa ute, ibland därför att partiets egna riksråd bytte sida och blev deras vassaste kritiker, så kom hattväldet ändå att bestå i nästan trettio år. Kanslipresidenten Carl Gyllenborg sökte ett lägligt tillfälle att ta revansch på Ryssland och återvinna Karl XII:s förlorade provinser. När partiet hade segrat vid 1738–1739 års riksdag utfärdade sekreta utskottet ett lika sekret bihang till riksdagens statsskrivelse, som bara fick brytas om riket blev anfallet. I så fall skulle Kungl. Maj:t ha rätt att äska lån av banken, och bankofullmäktige fick samtycka utan att ställas till svars för detta.

Vid 1741 års riksdag bestämde man sig för att utnyttja den oreda som hade brutit ut i Ryssland efter kejsarinnan Anna Ivanovnas död. Sekreta utskottet bestämde vilka fredsvillkor Ryssland skulle tvingas anta och skickade lantmarskalken Charles Emil Lewenhaupt att ta befälet över trupperna i Finland. Men kejsarinnan Elisabet Petrovna grep makten, överlistade svenskarna, och hela Finland gick förlorat. Kejsarinnan krävde att Sverige valde furstbiskopen Adolf Fredrik av Lübeck till tronföljare; först då skulle hon lämna tillbaka den östra rikshalvan, efter att ha naggat den i kanten. Lewenhaupt och hans underbefälhavare Buddenbrock avrättades när de kom hem.

Riksbanken fick finansiera kriget. Sammanlagt lade banken ut mer än 80 tunnor guld, först 10 tunnor som framtvingad gåva i krigets början, men sedan det mesta som lån till kronan. Kriget tömde större delen av bankens metalliska kassa. Resten av pengarna skaffade banken fram genom att låta sedelpressarna gå utan täckning.

Sedan hattarna förmått Thegner att avgå blev Fredrik Gyllenborg (1698–1759) ny ordförande i bankofullmäktige. Han använde bankens medel för att främja hattarnas politik, samtidigt som han spekulerade i

fastigheter och med tiden blev bankens störste gäldenär. Medalj slagen efter Gyllenborgs död 1759. Medaljgravör: C. J. Wikman. Ø 52 mm.

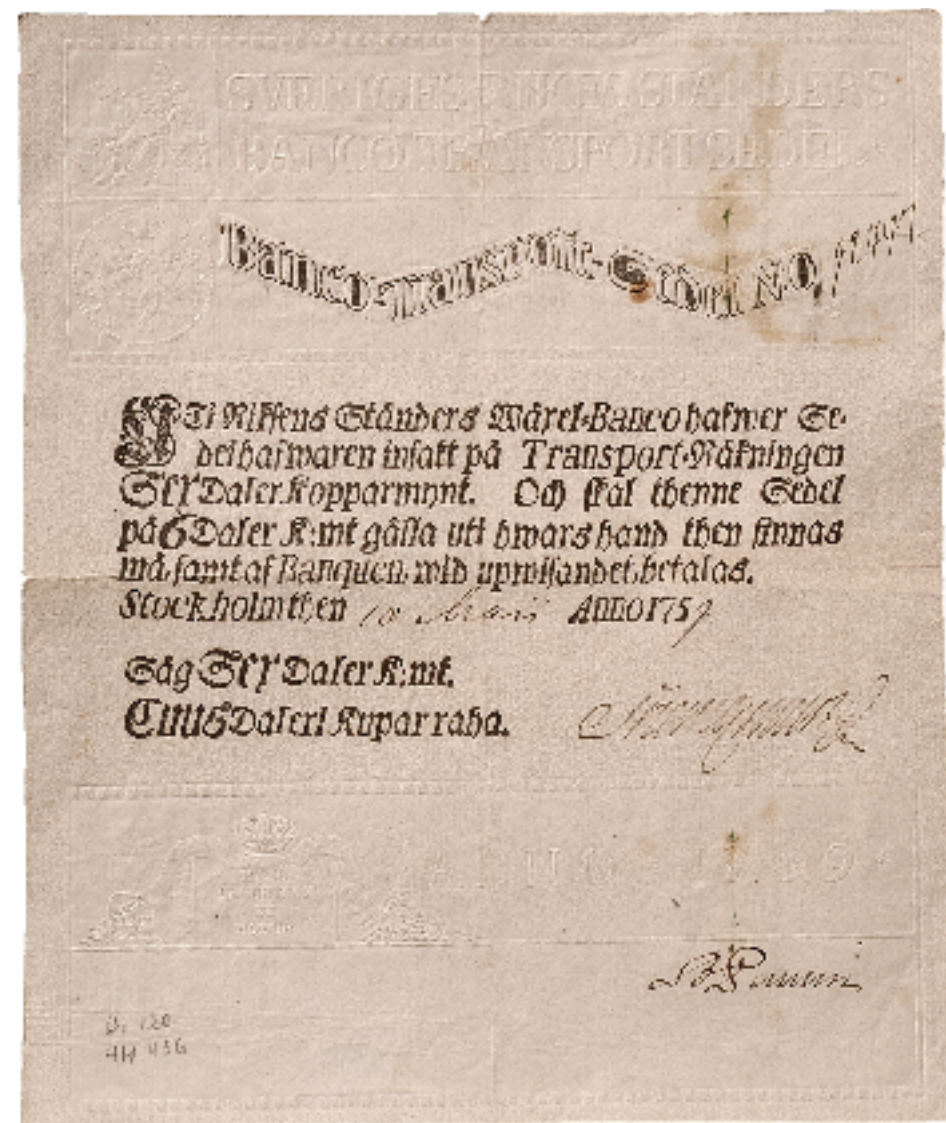
Under tiden ökade även den vanliga utlåningen. Enligt 1741 års bankoreglements skulle banken inte längre betrakta sin utlåning som en kapitalplacering, utan som en skyldighet att verkställa. Bankodeputationen förklarade »det vara ganska betänkeligt att utesluta den ena undersåtaren ifrån den rättighet, som honom ej mindre än andra genom förordningarna blivit tillagd«. Var och en som kunde pretera den av banken begärda säkerheten skulle ha rätt att låna. Det blev bankens rättesnöre under de närmaste decennierna.

Sedelmängden ökade allt mer. Banken tvingades finansiera delar av utlåningen till manufakturerna, kung Fredriks festkumpan Erland Broman fick väldiga lån att köpa fastigheter för, och under 1745 blev bankens kris allt djupare.

Då hamnade fullmäktige och riksrådet i ett Svarte Petter-spel med varandra. Fullmäktige bad rådet sätta en gräns för myntuttagen ur banken, men rådet ville inte axla ansvaret. Banken var ständernas organ, därför borde fullmäktige fatta de nödvändiga besluten. Medan frågan bollades fram och tillbaka under våren och sommaren forsade plåtarna ut. I oktober menade bankokommissarierna att kassan måste stängas helt och hållet. Men diskussionerna försvårades av konflikten mellan Fredrik Gyllenborg i fullmäktige och riksrådet Samuel Åkerhielm, en av dem som hade störtat Horn men sedan blivit allt mer kritisk mot hattarna. Först den 23 oktober 1745 utfärdades det kungliga plakatet med förbud mot utlevering av plåtar ur banken. Inlösenrätten hade upphävts. Banken förblev stängd för uttag under ett par årtionden framöver.

SEDLARNAS GENOMBROTT

Det utfärdades inte många transportsedlar de första åren, men några beslut bidrog till att ge dem större spridning. År 1710 började plåtmynten präglas på nytt, vilket ökade behovet av lätthanterliga betalningsmedel; år 1723 ingrep bankoutsittet mot att approberade assignationer löpte ute under långa tider; år 1726 blev transportsedlarna lagligt betalningsmedel i kronans uppbörd. Det betydde att allmänheten kunde använda dem för att betala skatter och andra skulder till staten. Då hade bankoutsittet och bankofullmäktige vid ett gemensamt sammanträde år 1722 beslutat sänka den lägsta valören från 100 d sm enligt beslutet 1701 till 50 d km, det vill säga en sjättedel av det ursprungliga beloppet.

Bristen på skiljemynt ledde till att banken började trycka sedlar i låga valörer. Detta innebar att bruket av papperspengar spreds allt mer. Sedel med tryckt, fast valör på 6 daler kopparmynt utgiven 1759. Mått: c:a 190×155 mm.

90 Tilliten till sedlarna ökade och de användes allt mer. År 1728 uppgavs det att sedlarna hade nått ända till S:t Petersburg. Det berodde också på att allmänheten hade förenklat användningen, genom att transportera in blanco (till lättnad för dem som inte kunde skriva) och genom att klippa bort den kupong som var avsedd för transporterna, för att det skulle bli billigare att skicka sedlarna med posten.

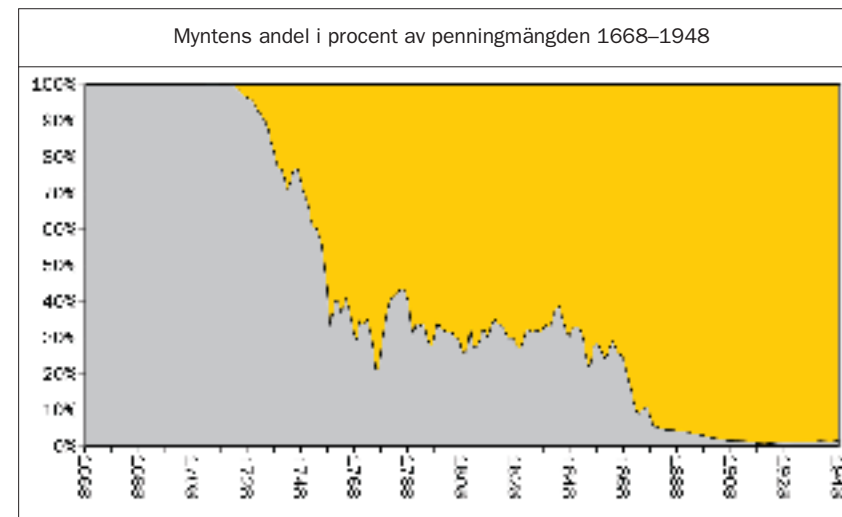
De ursprungliga blanketterna för transportsedlarna hade texten »Kongl. May:tz Ständers« bank. Antagligen var det under 1719 som man gick över till att skriva »Ricksens Ständers Banco«, i enlighet med den nya regeringsformen. Under frihetstiden blev transportsedlarna efter hand det dominerande sedelslaget. Först trycktes blanketterna hos vanliga boktryckare i staden, men år 1737 inrättades ett tryckeri i bankohuset. De första åren drevs det av en privat tryckare, men sedan tog banken över. Riksbankens sedeltryckeri inrättades den 3 juli 1747 och tryckaren Peter Momma blev dess förste föreståndare.

I spåren av kriget 1741–1743 och den ökade utlåningen började sedlarna på allvar att tränga in i det svenska folkhushållet. Fram till 1743 hade den lägsta valören varit 50 d km, men då började man trycka sedlar på 24 och 36 d km. Sedan sedelinlösningen hade stoppats tvingade bristen på skiljemynt fram sedlar på 6, 9 och 12 d km, och därmed började de hamna i var mans hand. Sedlar med fasta valörer infördes 1743, sedlar som inte behövde överlätas skriftligen 1745, och året därpå beslöt bankoutskottet att sedlarna skulle tryckas på både svenska och finska. De nya tvåspråkiga sedlarna togs i bruk 1748.

FASTIGHETSSPEKULATIONEN

Åren efter det ryska kriget steg temperaturen i ekonomin. Fastighetsspekulationen sprängde de ramar som bankoreglementet hade satt för utlåningen och sedelmängden ökade kraftigt, men bankofullmäktige struntade i gränserna. Regeringen lyckades inte få budgeten att gå ihop, utan tog ständigt nya lån. Vid 1746–1747 års stormiga riksdag stod tronföljaren Adolf Fredrik på hattarnas sida, som i sin tur lånade honom rundhänt ur banken.

Bankodeputationen vid 1751–1752 års riksdag var bekymrad över att banken överskridit den utlåningssumma som den förra riksdagen hade fastställt. Till stor del berodde överskridandet på lån till fastighetsspekulation, och deputationen varnade för »att med tiden största delen av rikets för-

■ Cirkulerade mynts andel av penningmängden
■ Övriga komponenters andel av penningmängden

Beräkningar från riksbankens historiska statistikprojekt visar hur sedelanvändningen slog igenom under frihetstiden.

Myntens andel av penningmängden sjönk från 90% till 37% inom 25 år (1735–1760). Drygt hundra år senare sjönk andelen från 27% till 5% inom 15 år (1865–1880).

92 nämsta jordegods bliva bankens panter«. Därför borde de äldre fastighetslånen betalas av och en mer bindande gräns sättas för utlåningen.

Till en början respekterades utlåningstaket. I september 1752 ställde man in utlåningen för året sedan gränsen överskridits. Detta ledde till en stark ansamling nästa år, så att man redan den 15 januari 1753 konstaterade att hela årets summa var utlånad.

Då uppstod det ett tryck på att ändå bevilja en del nya lån. Den allt försiktigare Plomgren menade att reglementets föreskrift var ovillkorligen bindande. Det var viktigt att dämpa lusten till spekulation i fastigheter, då priserna ofta trissades upp så högt att avkastningen inte räckte till att betala bankoräntan. Men Fredrik Gyllenborg och Kierman menade att föreskriften var lika lite bindande nu som 1747. »En inskränkning i fastighetskrediten skulle förorsaka minskning i rörelsekapitalet, stagnation i näringslivet och ge anledning till vidriga omdömen om bankoverket.«

Den 9 februari beviljade fullmäktiges flertal de begärda lånen men beslöt vägra dem som ytterligare söktes under året. Bankokommissarien Alstrin varnade för överdriven fastighetsbelåning. Ju flera fastigheter banken finge i pant, desto säkrare »bleve prisets fallande« och bankens förlust med tiden. Samma höst rev man ändå upp beslutet och beviljade fler fastighetslån efter nya strider mellan Plomgren och Gyllenborg.

POMMERSKA KRIGET

Hattarnas goda förhållande till tronföljaren blev inte bestående. Den 25 mars 1751 dog Fredrik I och i november kröntes Adolf Fredrik. Under de följande åren försökte han hävda kungamakten i konflikt med rådet. Vid 1755–1756 års riksdag led hovet ett fullständigt nederlag. Detta förvärrades när drottning Lovisa Ulrika inspirerade ett revolutionsförsök sommaren 1756. Åtta inblandade med överste Eric Brahe i spetsen avrättades, och riksdagen uppdrog åt ärkebiskop Henrik Benzelius och biskop Samuel Troilius i Västerås att ge drottningen en ordentlig åthutning.

Rådet drev förödmjukelsen ett steg vidare. År 1756 hade Ryssland och Frankrike gått i krig med Lovisa Ulrikas hemland Preussen, som snart bara hade Englands stöd. Sekretä utskottet hade gett rådet en vagt formulerad uppmaning att främja »rikets anseende, förkovran och – om möjligt – tillväxt«, och rådet närmade sig Preussens fiender. Från diplomatiska demonstrationer övergick man till att sända trupper till det svenska Pommern,

och den 13 september 1757 förklarade Sverige krig mot Preussen. I europeisk historia talar man om »sjuårskriget«, men i svensk historieskrivning har beteckningen blivit »pommerska kriget«.

1755–1756 års riksdag blev kulmen på hattvåldet. För att lindra budgetunderskottet beslöt sekretä utskottet att sänka räntan på kronans lån i banken från 5 à 6 procent till 3 procent. Detta hade statsverket önskat ända sedan 1719, men först nu var kronan och riksdagen så samstämda att saken kunde drivas igenom. Fredrik Gyllenborg och Gustaf Kierman fick inte bara ansvarsfrihet för sin verksamhet – riksdagen uttryckte sin erkännelse i klingande mynt för bankofullmäktiges självsvåldiga utlåning under 1753 och 1754. Den belönade fullmäktiges ledamöter, avskaffade utlåningstaken och sänkte räntorna och avbetalningskraven för att göra lånen mer begärliga.

Men när det gällde kriget hade rådet räknat fel. Lovisa Ulrikas bror Fredrik II höll koalitionen stängd. För Sverige gick det inte mycket bättre än vid det ryska äventyret femton år tidigare. Dessutom hamnade rådet i konflikt med 1720 års regeringsform. Regeringen fick inte förklara krig utan ständernas samtycke, och den fick inte ta ut skatter och avgifter för att finansiera kriget. Lösningen på finansieringen blev att betala kriget med lån i banken, vilket regeringsformen inte uttryckligen förbjöd. År 1759 dog Fredrik Gyllenborg och ersattes av Carl Fredrik von Höpken, bror till kanslipresidenten Anders Johan von Höpken. Ingen av bröderna var någon stark politiker, som förmådde vända regeringens och bankens kurs.

Riksdagen samlades på nytt i oktober 1760 och skildes inte förrän i juni 1762. Det blev en riksdag präglad av krigets misräkningar och oredan i rikets och bankens finanser. Maktförhållandena var förvirrade. Hattarna vann valet av lantmarskalk och dominerade sekretä utskottet, men mössorna samlade ofta majoritet i de enskilda stånden. Sekretä utskottets bankodeputation tog fram en handlingsplan för att dra in en del av den stora utelöpande sedelmängden, men mössorna i stånden trasade sönder förslagen till åtgärder.

Riksdagen vinglade i sak, men Åmark (1961) återger ett viktigt principuttalande om hur Kungl. Maj:t skulle förhålla sig till banken. Sekretä utskottet påpekade att bankofullmäktige hade lämnat åtskilliga lån till kronan utan annat underlag än framställningar från riksrådet. Utskottet förklarade sig övertygat om fullmäktiges välmening, men förmanade regeringen att i framtiden avhålla sig från sådana framställningar. De kunde bara tillåtas om faran för landet var så stor att ständerna inte hann inkallas för att fatta be-

94 slut. Rådet hade normalt ingen dragningsrätt på banken.

År 1762 hade penningvärdet fallit så lågt att även skiljemynten fördes ur landet. Koppar var mer värd som metall i Hamburg än det man kunde köpa för myntets nominella värde i Sverige. Präster som fick slantar i sina kollektorer lade undan dem i hopp om att de skulle bli mer värda efter hand. Bristen på skiljemynt innebar att allmänheten började tillverka egna småsedlar för att handeln skulle fungera.

På hösten 1763 uppstod ett rykte att kung Fredrik av Preussen hade samlat en stor summa i svenska banksedlar och obligationer för att plötsligt kräva betalning. Om Sverige inte kunde lösa in dem skulle han ta Svenska Pommern som säkerhet. Stämningen blev så skräddad att banken i september 1763 skaffade sig omkring 2 miljoner d km i silver och lånebankosedlar som skydd mot oförmodade krav.

Åren efter riksdagen blev en tvekans och stagnationens tid. Politiskt hade mössorna inte lyckats besegra hattarna, men ett par av de licentierade riksråden från Horns tid kom tillbaka. Ekonomiskt drabbades även Sverige av den handelskris som bröt ut 1763, sedan handelshusen i Amsterdam och Hamburg spekulerat alltför djärvt i krigskonjunkturen. När de ställde in betalningarna ledde det till oreda i Sveriges utrikeshandel, som till stor del gick över och finansierades via dessa städer.

PENNINGVÄRDETS FALL

Frihetstiden var de politiska småskrifternas tid. I synnerhet inför och under riksdagarna fattade många pennan och gav sin syn på tidens frågor. En av de mest omdiskuterade frågorna gällde växelkursen.

Så länge olika valutor grundade sig på samma metall var det ganska lätt att värdera dem i förhållande till varandra. Silverinnehållet i de svenska mynten bestämde kursen mot hamburger banco, som var det internationella myntslag som dominerade den svenska utrikeshandeln. Redan med den svenska kopparmyntfoten blev det besvärligare. Kursen mot Hamburg berodde på hur kopparen värderades mot silver.

De finansiella marknaderna i Europa flätades allt mer samman. Växlar hade börjat användas i utrikeshandeln långt tidigare, men nu blev de en allt vanligare betalningsform. Ett handelshus i Amsterdam skrev ut en växel på köpesumman för de varor som det fick av en svensk säljare. Säljaren kunde sedan överlåta växeln till någon som ville köpa varor, i Amsterdam eller

någon annanstans, och då betala med växel. Både importörer och exportörer köpte växlar, för att betala och för att få ut sina pengar. De löpte med ränta om de inte löstes in omedelbart.

När en växel såldes innan löptiden hade gått ut hette det att den diskonterades. Diskontot var den procentsats som gällde när räntan på den återstående löptiden beräknades. Växels nominella värde minskades med den återstående räntan. Ju högre ränta/diskonto, desto större blev avräkningen.

Vid 1700-talets mitt började växlarna leva ett eget liv. I Hamburg och Amsterdam grundades bankfirmor som specialiserade sig på att köpa och sälja växlar. Växlarna skiftade i värde beroende på räntan/diskontot, som i sin tur påverkades av hur konjunkturen utvecklades. Den stora jordbävningen i Lissabon den 1 november 1755 fick kraftiga återverkningar på de internationella affärerna. Diskontot i Hamburg steg kraftigt, och även välfredade företag hade svårt att få kredit. Senaten i Hamburg såg sig tvungen att ställa in bankens utbetalningar, vilket ledde till svåra störningar i växelkurserna.

På börserna i Amsterdam och Hamburg noterades kursen på svenska växlar. Växelkursen skickades med posten till Stockholm. När handeln med växlar intensifierades vid 1700-talets mitt gick det expressbud från Stockholm till Göteborg för att köpmännen i väst skulle få tillgång till den senaste kursutvecklingen.

I och med att inlösenrätten upphävdes 1745 ställdes problemen på sin spets. Sverige hade gått över till pappersmyntfot. Sedlarnas värde blev beroende av allmänhetens förtroende. Det gällde inom landet, men också mot omvärlden. I Hamburg gav man inte mer för den svenska valutan än man trodde att den skulle vara värd när man handlade i Stockholm.

Under frihetstiden föll den svenska valutans värde kraftigt mot hamburger banco. Vid frihetstidens slut hade växelkursen på hamburger banco stigit så kraftigt att den låg dubbelt så högt som vid dess början.

Den dominerande förklaringen till detta var länge att Sverige hade underskott i handelsbalansen. Om Sverige köpte mer än man sålde måste underskottet täckas genom ett utflöde av valuta. Ju mer svensk valuta som omvärlden hade i sin hand, desto mindre var den beredd att betala för att få ännu mer. Underskottet blev ett argument för en expansiv statlig näringspolitik. Genom att stärka exportnäringarna, genom att lägga tull och andra avgifter på importen skulle man minska underskotten och på så vis återställa växelkursen.

En annan förklaring var spekulation och dålig samordning av de

96 svenska växelköpen. De svenska importörerna köpte växlar på hösten för att betala spannmål och andra förnödenheter som de tog hem innan isen stängde hamnarna, medan bruksnäringen inte fick sina växlar i betalning förrän järnet kunde fraktas ut efter vintern. När många importörer köpte växlar fick de betala dyrt, men när många exportörer sålde pressades priset.

Redan år 1744 föreslog Samuel Åkerhielm ett växelmonopol för att kontrollera kursen. Kronan skulle använda sina finansiella resurser för att motverka säsongsväxlingarna. Vid 1746–1747 års riksdag mognade tanken till beslut. Regeringen hade tänkt driva växelhandeln i statskontorets regi, medan sekreta utskottet ville lägga uppgiften på ett konsortium bestående av privata köpmän. När man tog in anbud visade det sig att statskontoret inte vågade göra de utfästelser som krävdes, och därför antogs det privata konsortiets anbud den 12 december 1747. Det ena växelkontoret avlöste det andra, hela tiden med uppdraget att jämna ut skillnaderna och försöka pressa ned kursen på börserna i Hamburg. Konsortierna ansågs ta bra betalt för sina tjänster, och misstänktes berika sig ännu mer på kontorets affärer.

De första åren hade konsortiet svårt att klara uppgiften att pressa kursen och ville först säga upp avtalet. Men kronan förmådde medlemmarna att stå kvar, och med högkonjunkturen från 1750 blev verksamheten under några år en god affär. Under dessa år bidrog växelkontoret till att hålla kursen mot hamburger banco lägre än tidigare. Från och med 1756 innebar emellertid inflationen att växelkontoren ställdes inför en allt hopplösare uppgift. År 1761 beslöt riksdagen att avsluta affärerna sedan kontoren kostat kronan många tunnor guld.

Länge förträngde man sambandet mellan bankens utlåning och den svenska sedelmängdens ökning å ena sidan och penningvärdets fall å den andra, det som sedermera kom att kallas kvantitetsteorin. Hallendorff (1919) noterar att ingen verkar ha dragit några slutsatser av den skotske bankiren Laws äventyr i Frankrike på 1720-talet⁷ eller den samtida Söderhavsbubblan⁸ i England.

I mitten av 1750-talet började allt fler tvivla på att handelsunderskot-

⁷ Heckscher betecknar den skotske bankiren John Law som »sedelmerkantilismens främste både teoretiker och praktiker«. För merkantilismen var det viktigt med stor penningcirkulation, men Law menade att detta kunde ske genom sedlar lika väl som genom guld och silver. År 1716 fick han privilegium på en bank som lånade ut pengar och gav ut sedlar mot säkerhet i Mississippikompaniet. Syftet var att eliminera den franska statsskulden efter Ludvig XIV, men när vinsterna från kompaniet uteblev greps småspararna av panik och systemet kollapsade.

97 tet var den enda orsaken. Kommerskollegiet menade att undervikten i handelsbalansen blivit större 1749–1753 än den varit 1745–1748, trots – numera skulle ekonomer säga på grund av – att kursen då hade pressats ned. I sin berättelse till Kungl. Maj:t föreslog kollegiet att man skulle stärka handelsbalansen genom att minska bränningen och försäljningen av brännvin samt att ett sparsammare levnadssätt skulle införas för de förmögna. Men vid rådets diskussion ifrågasatte Höpken och Tessin dessa beräkningar, och rådet kunde inte enas om att föreslå ständerna någon åtgärd.

Till samma riksdag pekade bankokommissarierna på utlåningens och därmed sedelstockens ökning som orsak till inflationen. Det var djärvt. Kritiken träffade bankokommissariernas styresmän, bankofullmäktige, som hade satt sig över den förra riksdagens utlåningstak. Fullmäktige tog bestämt avstånd från påståendena, som sades vara lika förmätna som ogrundade. De fick understöd av *En Ärlig Svensk*, Sveriges första politiska tidskrift, som började komma ut 1755 och försvarade hattarnas syn på sedeltryckningen: »Vad den tillräckliga Penningstocken vidkommer, så bör en Nation aldrig felas penningar i proportion av folk och land. Det är och alltid blir ett fel uti Finance-verket, så snart en Nation lider brist uppå penningar.«

EKONOMERNAS DEBUT

Frågan om växelkursen gav ekonomerna deras första möjlighet att kasta sig in i den offentliga debatten. Ohlin (1920) påpekar att kvantitetsteorin inte var obekant i Sverige. Den kan beläggas i 1500-talets Italien, den populariserades av John Locke i slutet av 1600-talet, den utvecklades av den skotske filosofen David Hume och introducerades i Sverige med Thomas Muns *Englands Fördel och Winning genom utländska handeln utförligen förklarad*, som översattes 1732.

År 1741 utnämndes Anders Berch till professor i ekonomilagfarenhet och statsekonomi vid juridiska fakulteten i Uppsala. Berch bekände sig till en kvantitetsteori när det gällde sambandet mellan penningmängden och inflationen, men som pengar räknade han bara mynt. När det gällde sedlarna

⁸ Den brittiska statsskulden ökade kraftigt under spanska tronföljdskriget 1701–1714. För att förbättra lånevillkoren omvandlades skuldens statsobligationer till andelar i South Sea Company. Bolaget blev attraktivt, andelarnas värde mångdubblades, men ökningen motsvarades inte av några faktiska värden. På hösten 1720 sprack bubblan och tusentals sparare ruinerades.

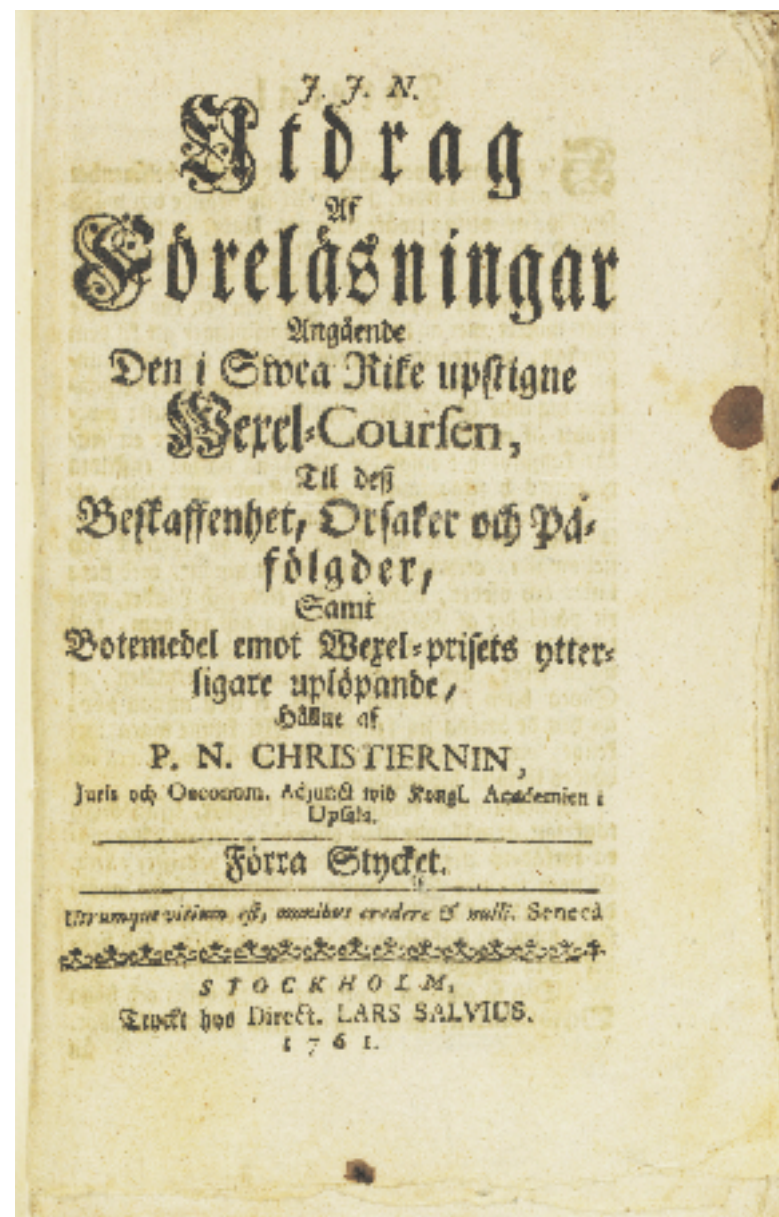
98 såg han dessas värde som en fråga om bankens kredit – trovärdighet – gentemot allmänheten. På så vis hamnade han inte i konflikt med hattarnas tro på underskottet i handelsbalansen som orsak till växelkursens stegring.

Så småningom började dock ekonomerna att närma sig utlåningens och sedelstockens problem. En av de politiskt mest inflytelserika debattörerna var Anders Bachmansson. Han deltog i sin första riksdag 1726–1727 som borgare från Sundsvall, tillbragte därefter drygt tio år som svensk konsul i Lissabon, adlades Nordencrantz 1743 och deltog sedan i riddarhusets överläggningar.

I slutet av 1730-talet gifte han sig med en grosshandlardotter och förvärvade Skebo och Ortala bruk i Roslagen. Som brukspatron hamnade han i konflikt med de Stockholmsköpmän som köpte upp järnet. År 1756 sålde han bruken till handelshuset Jennings & Finlay, men köparna dröjde med likviden, som erlades först 1763 i inflaterade pengar. Detta blev impulsen till ett omfattande arbete om hushållningen och finansverket. Nordencrantz lämnade in sitt opus till rådet vid 1755-1756 års riksdag, och sedan till sekreta utskottet, kanslipresidenten och på nytt till rådet 1760, när växelkursen återigen skenade. Nordencrantz avvisade teorierna om underskottet som orsak till valutans fall och ifrågasatte sättet att beräkna handelsbalansen. Men hans polemik färgades av motsättningen till handelshusen i Stockholm; han lastade mycket av skulden på deras spekulation. I ett memorial till 1760 års riksdag pekade han ut banklånen som orsak till rikets finansiella sjukdom.

Samtidigt inledde Pehr Niclas Christiernin sin akademiska bana i Uppsala. År 1759 blev Christiernin adjunkt åt Berch, och publicerade två år senare *Föreläsningar angående den i Swea rike upstigne wexel-coursen*. Han byggde på kvantitetsteorin, men vidgade Humes analys till att omfatta en ekonomi med rörliga växelkurser. Han analyserade också deflationens mekanismer och problem. I ett porträtt menar Persson och Siven (1988) att »Christiernins analys av 1760-talets stabiliseringspolitiska problem ägde stor självständighet och skärpa«.

Christiernin förklarade att penningvärdets fall berodde på sedelöverflödet, medan den stegrade växelkursen bara var en följd av detta. Den ökade sedelmängden drev upp priset på inhemska varor lika väl som på utländsk valuta. Han betonade att hög eller låg växelkurs inte hade någon betydelse i sig. Handeln med utlandet anpassade sig till växelkursen: stigande växelkurs höjde exporten och sänkte importen. Det var förändringarna i växelkursen som ledde till vinster och förluster.

Pehr Niclas Christiernins (1725–1799) föreläsningar om växelkursen innehåller en skarp analys av deflationens mekanismer och problem.

Titelsida till Christiernins *Föreläsningar angående den i Swea rike upstigne wexel-coursen...* (1761).

100 Till skillnad från andra debattörer såg han inte enbart nackdelar i utvecklingen. Tack vare växelkursens stegring hade exportörernas inkomster ökat snabbare än kostnaderna för varor och arbete. Näringslivet hade fått ett uppsving när valutan fallit. Exporten hade gått som bäst de år då växelkursen varit som högst. Omvänt visade handelsbalansen ihållande importöverskott under de år på 1750-talet då växelkontoret »lyckades« med sin uppgift (Heckscher, 1949).

För att undvika »inrikes oredor« ansåg Christiernin att växelkursen borde stabiliseras så att sedlarna på nytt kunde lösas in mot silver, men inte vid de 36 mark per riksdaler hamburger banco som hade gällt när hattarna tog över från Horn. En så kraftig höjning av penningvärdet skulle äventyra näringslivets uppsving. I stället borde »myntrealisationen« – som stabiliseringen av kursen kallades – ske vid den rådande kursen 72 mark.

Christiernin hade förstått vad som annars hotade. Han förutsade att en sedelindragning efter en viss plan skulle locka till tesaurering (hamstring) av sedlar. Detta skulle minska den cirkulerande kvantiteten och därmed sänka priserna hastigare än ständerna hade tänkt sig. Fallande priser skapade förväntningar om ytterligare fall, vilket skulle leda till att efterfrågan minskade allt mer. På så vis skulle en svår kris framkallas.

Det ville ingen höra. Christiernin angreps häftigt av både mössor och hattar vid den pågående riksdagen. Bankodeputationen övervägde om han borde åtalas. Nordenrantz attackerade Christiernin i en anonym skrift. Även Anders Chydenius, kaplanen från Österbotten som var mössornas ledande ekonom, avfärdade till en början förslaget att dubblera den ursprungliga kursen – acceptera penningvärdets halvering – vid myntrealisationen. Så småningom insåg dock Chydenius att Christiernin hade rätt – men det gjorde inte omgivningen.

MUTOR, VÄNNER OCH BELLMAN

Sedan begynnelsen hade banken delat ut hedersgåvor till lantmarskalkarna vid riksdagarna. Även de som satt i frihetstidens första bankodeputationer fick sin beskärda del, men det tog slut vid 1734 års riksdag. Landshövding Ehrencrona ansåg att »det är obilligt att denne deputationen, varest är minsta arbetet, skall njuta betalning, och de övriga, därest svåraste arbetet är, få intet«, och han fick riksdagen med sig. Ännu längre gick Fredrik Gyllenborg, som krävde att föregående års deputationer skulle betala tillbaka det

»honorarium« de skaffat sig av bankens medel.

101

Han ändrade sig sedan han blivit fullmäktiges ordförande. Fredrik Gyllenborg hade från början ingen förmögenhet men gav sig in i den västmanländska bruksnäringen med hustruns pengar. Han köpte och sålde bruk, spekulerade i inflationen och blev bankens störste enskilde gäldenär. Men spekuleringen vilade på bräcklig grund. År 1756 häftade han i skuld med nästan 1,4 miljoner d km, och de obetalda räntorna uppgick till drygt 182 000 d km. Då kom belöningen för att han hade satt sig över utlåningstaket. Hans vänner i sekreta utskottet ville först ge honom 200 000 d km, men efter långa diskussioner prutade bankodeputationen beloppet till 180 000 d km. De övriga ledamöterna fick dela på 108 000 d km i slutna kuvert till var och en. Samtidigt förmanade deputationen fullmäktige att se till att reglerna om räntebetalning efterlevdes i framtiden. Men Gyllenborg gick inte att rädda. År 1765 bokfördes hans sterbhus för 1,2 miljoner d km i skulder till banken.

Det var inte bara fullmäktige som utnyttjade banken för sina egna intressen. Även tjänstemän i banken drev egna affärer vid sidan av. Bankokassören Gottsman hörde till de mest aktiva, möjligen som bulvan för andra intressen. Han köpte myntat och omyntat silver utomlands, belånade det i banken och spekulerade i att silverdepån skulle stiga i värde med inflationen medan lånesumman låg nominellt stilla. Hans dotter gifte sig 1764 med en brorson till Carl och Fredrik Gyllenborg.

När tjänsterna i banken skulle tillsättas vägde »vänskap och frändskap« tungt. Vid 1755–1756 års riksdag inrättade man ett antal tjänster som bankens ombudsmän i landsorten. Sakligt sett var det inte orimligt – att värdera och bevaka panter var en kinkig uppgift – men »i verkligheten synes uppdraget mest ha varit en ny form för partibelöning«, konstaterar Hallendorff (1919). »Det blev en ganska dyrbar institution men av ringa praktiskt värde.«

När 1760–1762 års riksdag gick mot sitt slut lämnade den misslyckade ämbetsmannen Gustaf Reuterholm in ett fränt memorial till lantmarskalken. Han gick till vildsint angrepp mot bankens sätt att slösa med tjänster, inte minst ombudsmannaposterna. Skrivelsen var till en början anonym, men Reuterholm hotade att läsa upp den för riddarhuset och därmed göra den offentlig. Lantmarskalken Fersen och bankodeputationens ordförande landshövding Boije enades om att det vore djupt olyckligt om den redan hårt ansatta banken råkade ännu värre ut. Lösningen blev att erbjuda Reu-

102 terholm att bli – bankokommissarie. Reuterholm gjorde helt om, förklarade att han inte hade något att invända mot banken och att han vore »för sin del nöjd och tillfreds«. Bankodeputationen ålade fullmäktige att ordna tjänsten åt Reuterholm, men samtidigt göra honom tjänstefri, så att bankens övriga anställda slapp umgänget med den som hade gått så hårt åt dem. Reuterholm skulle i stället ha ansvaret för att inspektera panter i det län där han bodde – alltså en sådan ombudsmannasyssla som han angripit i sitt memorial.

På 1700-talet tillsattes många tjänster i ämbetsverken genom kontakter och rekommendationer. År 1757 antogs 17-åringen Carl Michael Bellman på prov i riksbanken. Året därpå skrevs han in vid Uppsala universitet, men på våren 1759 avlade han prov för ordinarie anställning. Det gick knaggligt med bokföringen och matematiken, han hade svårt att skilja mellan täljare och nämnare, men den 27 juni 1759 antogs han som extra ordinarie tjänsteman i banken.

Ynglingen hörde redan till dem som roade sig på stadens krogar, men han hann glädja sina förmän med en hyllningsdikt till banken. Sedan tog karriären en paus. År 1763 var han så grundligt skuldsatt (20 årslöner från banken, har någon räknat ut) att han fick fly till Norge för att inte sättas i häkte. Hans sväger hjälpte till med att reda ut en del av skulderna och skalden återvände, men på faderns begäran erhöll han den 4 april 1764 avsked från tjänsten i riksbanken. I sinom tid blev nationalskalden sedan tjänsteman i manufakturkontoret, i generaltulldirektionen och till slut i Gustav III:s nummerlotteri.

BANKEN, BROTTEN OCH TUMBA

Den största skandalen i bankens tidiga historia var juvelaffären 1694, när ett sextiotal förseglade askar som hade lämnats i pant med guld och ädelstenar visade sig innehålla stenar, glasbitar och harts. Inlämnade panter skickades med »rännarekäringar« till hovjuveleraren Paul Wijkman för värdering. Två av »käringarna« hade bytt ut panterna på vägen tillbaka. En av dem dog innan rättegången var över, men Maria Eriksdotter dömdes för tillgreppen och halshöggs på Hötorget.

Redan tidigt hade man problem med förfalskare. År 1662 dömde Stockholms rådhusrätt en sedelförfalskare till döden för att han hade manipulerat en sedel, »som intet annat kan reknas än för cronans mynt«. Svea

Skalden Carl Michael Bellmans (1740–1795) bana som banktjänsteman blev kort, men han hann glädja sina principaler med en lång hyllningsdikt till banken nyåret 1760. Några av verserna lyder:

Du ädla rikets Wärrck, dess heder, gagn och pris,
för foster-landets wäl ett frucktbart paradis,
til lif och krafter Du det gamla Swerje lyftar
och all Din ähro-lust på hennes bästa syftar.

Din styrcka och Din magt blif som ett ymnogt arf,
Hwars ränta dubbel öks till dubbla tide-hwarf,
Blif lik ett blomster-fält, som syn och hierta gläder,
Där skiörden samlas in i lugn och stilla wäder.

104 hovrätt ändrade dock domen till att han skulle stå vid en påle i tre dagar med den förfalskade sedeln i handen och sedan offentlig hudstrykas.

På våren 1728 kom lüneburgaren Georg Henrik Semler på besök till sin gammelonkel i Stockholm, boktryckaren Werner. I Werners tryckeri stal Semler en bok med 96 blanketter till kassasedlar i riksbanken.

Med blankettboken på fickan gav sig Semler ut på äventyr. Han blev baron von Semler och sade sig höra till Fredrik I:s omgivning från Hessen-Kassel. Han turnerade mellan svenska landsortsstäder – från Jönköping, Söderköping och Norrköping strömmade det in falska sedlar, ibland på några hundra, ibland på några tusen daler, beroende på hur välmående Semler trodde att mottagaren var. Först i Göteborg var handlanden Erik Nissen misstänksam nog att jämföra namnen på Semlers blankett med samma namn på en riktig sedel; där hade ynglingen så när blivit fast, men han räddade sig ur landet.

De svenska sedlarna fungerade utomlands också. Vintern 1728 kallade han sig baron Bilou i Frankfurt och greve Stenbock i Giessen, och från båda städerna kom det falska papper till Stockholm. Nästa sommar blev 22-åringen greve Degenfeldt och for tillbaka till svenskarna; generalmajorer, köpmän och borgare charmerades av kungens vän, och landshövdingen i Västerås bad honom att tala om för Fredrik hur väl mottagen han hade blivit.

När han var fräck nog att prångla ut sedlar i Stockholm höll bankokommissarierna möte om saken. Bankofiskalen Bellman (kusin till skaldens far) fick i uppdrag att leta rätt på honom, men Semler-Degenfeldt slank ur nätet och svindlade vidare i Falun. Där hann varningsbrevet till alla landshövdingar i fatt honom; Semler greps och fördes till Stockholm. Han dömdes till döden för sina svindlerier, men kungen benådade honom. Han slapp undan med schavottering, spöslitning utanför bankens hus och livstids straffarbete i halsjärn på Marstrand. År 1745 befallde Fredrik att han skulle slippa halsjärnen, men 1751 fanns han fortfarande med på listan över fångar i Kalmar.

Eftersom sedlarna var ganska enkla att förfalska ansåg sig banken tvungen att lösa in sådana som kunderna tagit emot i god tro, annars skulle alla sedlar råka i vanrykte. I mitten av 1740-talet hamnade en Uppsalastudent i häkte tillsammans med en erfaren sedelförfalskare, som banken hade låtit frakta hem från Hamburg. I häktet började de båda om på ny kula, en del sedlar prånglades ut av vakten, andra genom en sidenvävarhustru, som studenten ibland sov över hos.

Förfalskade tryckplåtar användes för att efterlikna bankens sedlar.
Mått: 200×160 mm.

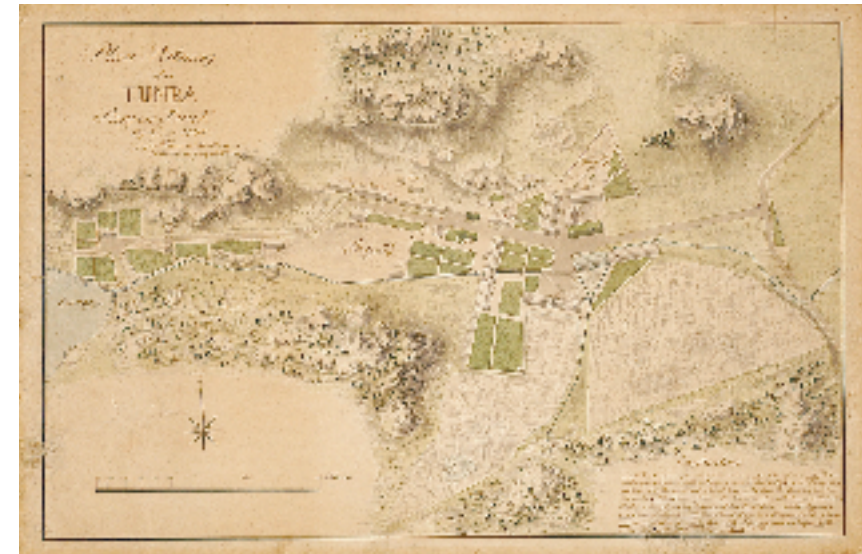
I banken ansåg man att domstolarna dömde för lindrigt. Den 17 maj 1740 utfärdade Kungl. Maj:t på bankofullmäktiges anhållan en förordning »angående assigneringar på Riksens Ständers Wexel-Banco samt theas straff, som swek och bedrägeri med banco-sedlar föröfwa«. Den som förfalskade eller förändrade en sedel skulle stå två timmar utanför bankohuset vid en påle i halsjärn och sedan slita fyrtio par spö eller sitta en månad på vatten och bröd och sedan arbeta tre eller flera år eller all sin livstid vid kronans fästning eller smedja. År 1747 skärpte man straffet till att den som förfalskade, förändrade eller efterapade en banksedel skulle »mista ära och lif samt warda hängd«. Några år senare utfästes en belöning på 40 000 d km till den som avslöjade en sedelförfalskare.

Åtskilliga förfalskare avrättades. Lagerqvist (1956) nämner guldsmeden Måns Månsson Westberg från Sala, som hängdes på Järntorget framför banken 1755, akademigrävören Gustav Hyphoff och hans medbrottsling buntmakaren Christian Carl Pettersson 1759, samt en fänrik som hängdes i juli 1818, enligt Årstafruns dagbok. Dödsstraffet för sedelförfalskning avskaffades 1858, men ända till 1873 var sedlarna försedda med en barsk varning: »Den som denna Sedel efterapar eller förfalskar skall warda hängd; Men den, som upptäcker Efteraparen, Förfalskaren eller Utpräglaren undfår belöning.«

Gradvis förändrades rutinerna vid sedeltryckningen, så att det skulle bli svårare att efterlikna originalen. Detta var det viktigaste motivet för att grunda Tumba bruk. Sedlarna skulle tryckas på ett papper som skulle vara hart när omöjligt att efterlikna. Kanslirådet och bankofullmäktigen Edvard Carleson sålde 1755 Tumbo skattehemman till banken för 36 000 d km. Vid Tumbo fanns det ett vattenfall att driva pappersbruket med.

Den förste arbetaren antogs 1756, men det viktigaste var att locka till sig en holländare som kände till hemligheten med »fullkomligt gott holländskt papper«. Först värvade man mästaren Jan Mülder, men han greps i hemlandet för brott mot industrisekretessen och dog i fängelset. I stället kom hans bror Erasmus, ursprungligen anställd som lumpsorterare, men det visade sig att han behärskade såväl limning som andra moment i papperstillverkningen. Han hade arbetat vid ett av de främsta holländska bruken i 36 år, de senaste åren som mästare. Erasmus Mülder blev mästare i stället för lumpsorterare, tog över broderns lön och blev också lovad pension, mot att han undervisade de svenska arbetarna i allt de behövde kunna.

De rena förfalskningarna var ett problem, men det fanns fler. Runt Järntorget fanns det fyra källarvalv där bankens kopparmynt förvarades.

Den som thesse Sedel efterapar skal warda hängd;
Men the, som bewisligen upptäcker efteraparen,
skal undfå Fyrtio Tusende Daler Kopparmyntes
Præmium, enligit Kongl. Maj:ts Nådige Kungörelse
af thet 20 Decembris 1754.

Generalplan över Tumba pappersbruk 1804 utförd av fortifikationsofficerarna J. P. Törner och A.P. Boman.

Bruketts första sedelpapper, med både vattenmärke och vitstämplat, tillverkades 1758.

I vitstämpln kan man för första gången se Riksbankens divis *Hinc Robur et Securitas* på en sedel.

En varningstext trycktes på sedlarna. Där framgår att straffet för förfalskning var hängning.

108 Normalt stod bankohuset under bevakning, men 1736 bröt sig några tjuvar in. De fick inte mycket med sig och greps ganska snart. Åtskilliga klienter i banken skrev assignationer – checkar – på långt mer än de belopp de hade tillgängliga på sina konton i växelbanken. En del lyckades fylla på sina konton innan assignationerna presenterades för inlösen, men åtskilliga hovjunkare, ämbetsmän i början av karriären och mindre handlare råkade illa ut.

I några fall handlade det om stora belopp. Bland dem som dribblade med kontona figurerade Fredrik I:s gunstling Erland Broman, men den största härvan nystades upp 1751 med kammarrådet Lorens Jacob Adlerstedt som anstiftare. Han hade gett sig in i vidlyftiga fastighetsspekulationer och skrivit ut assignationer på långt större belopp än vad han hade inestående. Han hade klarat sig genom att muta växelbankens kamrer Gerdes, som manipulerade bokföringen, men bankokommissarien Eldh visste vad som pågick, och ännu fler av bankens tjänstemän var inblandade. Historien hyssjades ned och bankens tjänstemän avskedades, men en av dem återanställdes så småningom. Eldh och Gerdes fick både avgångsvederlag och pensionsrätt.

Det var inte enda gången som de anställda berikade sig på bankens bekostnad. År 1738 dog växelbankens kassör Thure Malmborg. Det visade sig att han hade hållit en tre gånger större kassa än vad reglerna föreskrev och drivit egen lånerörelse med bankens pengar. År 1723 greps kontorsskrivaren Dahlman för sedelförfalskning, men hans slösaktiga hustru anfördes som förmildrande omständighet, och Dahlman kom undan med enkelt avsked. Domprosten Lars Molin, prästernas man i bankofullmäktige, menade att detta var orätt – allmänhetens tilltro skulle snarare stärkas, om alla visste att felande »bankobetjante« blev vederbörligen straffade. Men Molin talade för döva öron.

Med dåtida mått var även förtal av bankens betalningsmedel ett brott. Stadsfiskalen i Stockholm ålades i augusti 1762 att efterspana personer som ratade bankens sedlar eller uttalade sig förklenande om dem. En handlande från Kristinestad fälldes för att han hade kallat banksedlarna för reversaler och sagt att den vore en skälm som inte inlöste sina förbindelser. Det fanns ett jäsande missnöje med inflationen och den inställda inlösningen.

Det var inte bara brott som bekymrade fullmäktige. Riksbanken skaffade sig en egen brandkår och lät placera stora kar med vatten på vinden i bankohuset. Brandkåren övade på Järntorget, till åskådarnas förtjusning, och hade beredskap dygnet runt.

Till 1765–1766 års ständermöte hade mössorna samlat sig. Vid riksdagen gick de nya makthavarna till häftigt angrepp mot hattväldet. Misstagen sedan Horns fall ett kvarts sekel tidigare granskades skoningslöst. År 1745 hade sedelcirkulationen uppgått till drygt 7 miljoner d sm, men tjugo år senare hade den ökat till 38,5 miljoner d sm. Kritiken mot hanteringen av banken blev ett viktigt led i uppgörelsen med hattarna. Den grundläggande kritiken gällde »den skadeliga principen [...] att förena Kronan och Banquen uti en gemensam penningarörelse, och att alldeles sammanbinda bägges deras Credit«. Mössorna markerade vikten av att banken stod oberoende av regeringen och kunde se till sina och insättarnas intressen.

De nya makthavarna tog itu med de enskilda styresmännen i banken. De pekade på att några av bankens största gäldenärer även hade suttit i bankodeputationen och bankofullmäktige, varför »de ock under hela denna perioden föreslagit sådana förordningar om lån och interessens [räntors] beräkning, som passat sig med deras avsikter«. Fredrik Gyllenborg nämndes vid namn, liksom Plomgren och Kierman.

Gyllenborg och Plomgren var avlidna, men Kierman blev hårt åtgången, framför allt som medlem av växelkontorens konsortier. Biskop Jacob Serenius i Strängnäs angrep dem som ville gå milt fram. Det vore »missbruk av lag att skydda dem med subtiliteter av lagen, utan bör härvid brukas samma rätt, som var ärlig man äger, då han hittar tjuven i sitt eget hus; han tager fast honom och tager sitt gods ur hans hand«.

Sekreta utskottet kallade till sig Kierman, som sattes under bevakning i sitt hem. En särskild tillsatt riksdagsdeputation tog över och dömde Kierman och hans associerade till 6 miljoner d sm i ersättningssumma. Jägerskiöld betecknar detta som »ett typiskt exempel på partiförföljelse genom politisk rättskipning helt vid sidan av ordinarie domstolsinstanser« (SBL). Kierman dömdes dessutom till en månads fängelse på vatten och bröd och sedan livstids fängelse på Marstrands fästning. Där dog han den 15 november 1766.

Mössorna samlade sina anmärkningar mot bankens skötsel i en rad punkter. Förutom sammanblandningen av bankens och kronans affärer kritiserade de stängningen för inlösen 1745, pappersmyntfoten, som stred mot bankoordningens förbud mot kreditivsedlar, samt ökningen av utlåningen och sedelstocken. Detta ledde till att riksdagen avsatte hela banko-

110 fullmäktige och valde ett nytt i det gamlas ställe.

Den samlade statsskulden ökade kraftigt under frihetstidens sista årtionden. Att ett land, en stat eller en centralbank lånar är inte nödvändigtvis något ont. Ofta kan det vara ett sätt att påskynda utvecklingen. Näringslivet i ett land kan låna kapital utifrån för att utvidga sin verksamhet, stater kan snabbare bygga ut infrastrukturen genom att ta upp lån och en centralbank kan använda utlandslån för att lindra kreditkriser hemma. Det är mer betänkligt när lånen används för att betala krig eller kortsiktig konsumtion, även om detta också då kan jämna ut skattebelastningen över en längre tid. På Horns tid hade det inte skett någon upplåning att tala om, men hattarnas krig och näringspolitik finansierades i stor utsträckning genom lån. I slutet av 1772 uppgick den samlade statsskulden till knappt 50 miljoner d sm, nästan två och en halv gånger de årliga statsinkomsterna vid denna tid (Åmark, 1961).

Den 12 april 1766 meddelade sekreta utskottet att man ansett att kronan borde acceptera ett låneerbjudande från Genoa. Det var första gången som Sverige lyckades placera ett långfristigt lån i utlandet. Lånet användes för att lösa ett antal kortfristiga lån som statskontoret hade tagit upp och banken garanterat. Under de närmaste årtiondena tog Sverige upp en rad sådana lån i dåtida finanscentra som Genoa, Antwerpen och Amsterdam.

Omdömena om banken under frihetstiden har ofta varit snäva. De som behandlat verksamheten har tagit fasta på den roll banken kom att spela för hattarnas partipolitik, de har uppmärksammat de inre missförhållandena, de har beskärmat sig över inflationen och de har konstaterat att frigörelsen från de utländska kapitalintressena i bruksnäringen knappast kom till stånd.

Men det finns andra drag. Allt fler svenskar vände sig vid att använda sedlar, spekulatören innebar att rörligheten i näringslivet ökade, penningekonomin bredde ut sig och mer kapital kom i omlopp. Med sina brister och fel bidrog banken ändå till frihetstidens ekonomiska utveckling och de finansiella institutionernas gryende förnyelse.